

บทความวิชาการ

วิมลมาศ ปฤชากุล

สาขาวิชาภาษาไทย คณะศึกษาศาสตร์
มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

จาก “หนังสือบุด” สู่ “หน้ากระดาษ” : ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมวรรณกรรม ของภาคใต้กับภาคกลาง

วัฒนธรรมการเขียนบันเทิงคดีของภาคใต้ในยุคแรกนั้นสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับความเป็นสังคมเกษตรและสังคมเมืองท่า กล่าวสำหรับความเป็นสังคมเกษตรแล้วได้เอื้อให้เกิดวรรณกรรมหรือประเพณีมุขปาฐะที่หลากหลายมีทั้งที่สร้างและใช้เพื่อความบันเทิงในยามว่างใช้เพื่อประกอบพิธีกรรม ตลอดจนใช้เพื่อการสื่อสารและกล่อมเกลாத่างสังคม วรรณกรรมมุขปาฐะเหล่านี้ได้แก่ เพลงนา เพลงกล่อมเด็ก เพลงบอก หนังสือละมุน มโนห์รา บทสวดทำขวัญ เป็นต้น วรรณกรรมมุขปาฐะสังฆม และสี่บทอด

ผ่านทางกรบอกเล่า กระทั่งได้มีการรวบรวมขึ้นอย่างเป็นทางการครั้งแรกในช่วงปลายทศวรรษ 2470 จนเพิ่มจำนวนและมีลักษณะเป็นงานทางวิชาการมากขึ้นในช่วงต้นทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา¹

สำหรับวรรณกรรมลายลักษณ์นั้น ในยุคนี้ชาวใต้ยังคงนิยมจารลงใน “หนังสือบุด”² โดยจะใช้บันทึกทั้งวรรณกรรมศาสนา กฎหมาย ตำรายา ตำราดูช้าง ตลอดจนวรรณกรรมประโลมโลก อย่างไรก็ตาม วรรณกรรมลายลักษณ์ก็เป็นสิ่งสำคัญที่เอื้อให้เกิดการสร้างสรรคความ

¹ การรวบรวมวรรณกรรมมุขปาฐะขึ้นอย่างเป็นทางการครั้งแรกในหนังสือ “พัทลุงวิทยา” ซึ่งจัดพิมพ์ในงานปีใหม่ พ.ศ.2479 ของจังหวัดพัทลุง โดยครูคล้าย จันทพันธ์ แต่ก็ยังไม่มีการจัดระเบียบหรือวิเคราะห์ข้อมูลในลักษณะที่เป็นวิชาการเหมือนผลงานของนักวิชาการท้องถิ่นในยุคหลังๆ โดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา สำหรับนักวิชาการท้องถิ่นที่มีบทบาทในการสร้างองค์ความรู้ด้านวิชาการวรรณกรรมมุขปาฐะของภาคใต้ในยุค 2500 ได้แก่ เขียมยง สุทธิจิบรรหาร ภิญโญ จิตต์ธรรม พระครูศีลสังวร (วัดมณีมาวาส สงขลา) และสุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ เป็นต้น ดู คล้าย จันทพันธ์, “เพลงกล่อมเด็ก”, ใน พัทลุงวิทยา: หนังสือที่ระลึกงานปีใหม่จังหวัดพัทลุง (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันปีใหม่จังหวัดพัทลุง วันที่ 5-7 เมษายน 2479). (พัทลุง: ม.ป.ท., 2479), หน้า 140-152. ดูเพิ่มเติมใน พิเชฐ แสงทอง. (2556). วรรณกรรมท้องถิ่นเชิงวิเคราะห์. กรุงเทพฯ: ผจญภัย.

² หนังสือบุดคือสมุดข่อยที่ใช้จารเรื่องราวต่างๆ

แปลกใหม่ให้แก่ประเพณีมุขปาฐะด้วย กล่าวคือ ในการสวดหนังสือซึ่งชาวบ้านภาคใต้นิยมทำกัน ในยามว่างจากงานนา หรือในช่วงเวลาที่ไปทำบุญที่วัด (เรียกว่าการสวดไอ้เอ็งวิหารราย) วรรณกรรมที่นิยมนำมาสวดก็คือวรรณกรรมที่จารลงในหนังสือใบลาน การเสพวรรณกรรมเช่นนี้ ทำให้วรรณกรรมลายลักษณ์จากหนังสือใบลานแพร่กระจายเข้าไปสู่กลุ่มคนที่ไม่รู้หนังสือได้เป็นอย่างดี เพราะชาวบ้านสามารถจดจำเรื่องราวหรือคำกลอนที่ไพเราะหรือประทับใจจากหนังสือสวดได้³ วรรณกรรมลายลักษณ์ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นโดยกวีท้องถิ่นเอง หรือวรรณกรรมที่แพร่กระจายมาจากท้องถิ่นอื่นจึงสามารถแพร่กระจายไปสู่สังคมภาคใต้อย่างกว้างขวางผ่านกิจกรรมการเสพนี

นอกจากนั้น ความเป็นสังคมเมืองท่าของภาคใต้อีกก็ทำให้มีการส่งผ่านวรรณกรรมจากภูมิภาคอื่น โดยเฉพาะกรุงเทพฯ ลงสู่ภาคใต้เป็นจำนวนมาก จึงไม่น่าแปลกใจที่วรรณกรรมของสุนทรภู่เช่นเรื่อง พระอภัยมณี โคบุตร ลักษณะวงศ์ จะกลายเป็นวรรณกรรมยอดนิยมของชาวบ้านภาคใต้⁴ โดยเฉพาะบริเวณภาคใต้ตอนกลาง แม้ว่าชาวบ้านในยุคนี้จะไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ แต่การสวดอ่านก็ทำให้เกิดความแพร่หลายของวรรณกรรมลายลักษณ์จนกระตุ้นให้เกิดการสร้างสรรค์วรรณกรรมของคนในท้องถิ่นเองในเวลาต่อมา

พัฒนาการทางด้านเทคโนโลยีการพิมพ์ในประเทศไทยเริ่มมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และเติบโตเป็นลำดับในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยนี้มีหลักฐานว่าจำนวนโรงพิมพ์ในกรุงเทพฯมีมากถึง 8 แห่ง (ตัวเลขเดือนมิถุนายน 2416 อันอยู่ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5) พัฒนาการทางการพิมพ์ดังกล่าว เมื่อได้รับสนับสนุนด้วยการคมนาคมที่ใกล้ชิดระหว่างภาคใต้กับกรุงเทพฯ ผ่านช่องทางหลัก ๆ 2 ช่องทางด้วยกัน คือการเดินทางเรือแม่ลีสายกรุงเทพฯ-กลันตัน ซึ่งเปิดดำเนินการเมื่อปี พ.ศ.2432 การเดินรถไฟจากกรุงเทพฯ ถึงปัตตานีในปี พ.ศ. 2459 ทำให้หนังสือที่พิมพ์จากกรุงเทพฯ แพร่กระจายลงสู่ภาคใต้ ประกอบกับห้วงเวลานั้น กรมไปรษณีย์ก็ได้เริ่มเปิดดำเนินการโดย “จัดหาเรือกลไฟมาเดินรับส่งถึงไปรษณีย์ สิ้นค้า และคนโดยสาร” และจัดส่งไปรษณีย์ภัณฑ์ประเภท “จดหมายใส่ซองปิดผนึก ไปรษณียบัตร หนังสือพิมพ์จดหมายเหตุ และหนังสือพิมพ์อื่น ๆ”⁵ บริบทการพัฒนาการด้านสื่อสารเหล่านี้จึงมีส่วนให้เกิดการถ่ายเทวรรณกรรมจากส่วนกลางเข้าสู่ภาคใต้ตอนกลางมากขึ้น น่าเชื่อว่าผลงานของสุนทรภู่และนามของท่านซึ่งเคยเป็นที่นิยมและรู้จักกันในหมู่ผู้รู้หนังสือและชนชั้นกระฎุมพีในเมืองหลวงแพร่กระจายออกไปถึงภาคใต้มากขึ้นก็ในระยษนี้ ทำให้แม้แต่คนไม่รู้

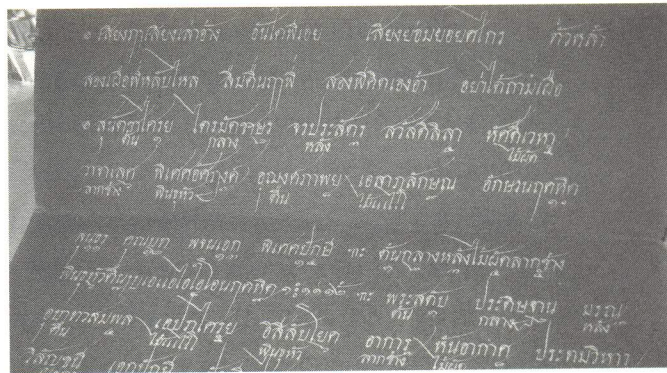
³ ตรีศิลป์ บุญขจร, กลอนสวดภาคกลาง, (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 11.

⁴ วินัย สุkowski, “ศึกษาลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมภาคใต้ในยุคการพิมพ์,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ, 2545), หน้า 89.

⁵ วชิร สายสิงห์ทอง, ย้อนอดีตการสื่อสารไทย, (กรุงเทพฯ: การสื่อสารแห่งประเทศไทย, 2524), หน้า 79-81. อ้างถึงใน วินัย สุkowski, เรื่องเดียวกัน, หน้า 100.

หนังสือก็สวดนิยายคำกลอนเรื่อง พระอภัยมณี
ได้เป็นฉากๆ ขณะที่วรรณกรรมนิราศเรื่อง
เด่นๆ ของสุนทรภู่ เช่น นิราศเมืองเพชร นิราศ
พระบาท นิราศอิเหนา นิราศเมืองแกลง และ
นิราศวัดเจ้าฟ้าก็ติดปากติดหูผู้คนในภาคใต้
ตอนกลางเช่นกัน⁶

การแพร่กระจายของวรรณกรรมจากภาค
กลางลงสู่ภาคใต้นี้เข้มข้นยิ่งขึ้นหลังจากผู้อ่าน
ในกรุงเทพฯ ที่เคยนิยมหนังสือวัดเกาะ⁷ เป็น
อย่างมากในช่วงทศวรรษ 2440-2460⁸ หันเห
ความสนใจไปหาวรรณกรรมสมัยใหม่ซึ่งเริ่มมี
บทบาทโดดเด่นขึ้นตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2460
เป็นต้นมา ในช่วงแรกๆ นั้นหนังสือหรือเอกสาร
ที่ส่งกลางส่งลงไปยังภาคใต้มักเป็นเอกสาร
ทางราชการเป็นส่วนใหญ่ แต่เมื่อหนังสือวัดเกาะ
เริ่มไม่ได้รับความสนใจจากตลาดในกรุงเทพฯ
หนังสือเหล่านี้ก็ขยายตลาดลงไปสู่ภูมิภาค⁹
เพราะชนบทยังไม่ได้รับอิทธิพลจากหนังสือร้อย
แก้วและชีวิตสมัยใหม่ซึมซับเข้าไปเหมือนวิถีของ
คนในเมืองหลวง¹⁰ สุดจิตต์ รินทกุล เจ้าของ
โรงพิมพ์วัดเกาะรุ่นสุดท้ายกล่าวว่าหนังสือจาก

โรงพิมพ์วัดเกาะที่ส่งไปขายตามต่างจังหวัดนั้น
ที่ขายดีที่สุดก็คือทางภาคใต้¹¹ ความนิยมของผู้
อ่านในท้องถิ่นต่างจังหวัดต่อหนังสือร้อยกรอง
ของวัดเกาะดังกล่าวนี้ดำเนินมาอย่างสืบเนื่อง
จนถึงทศวรรษ 2500 ครั้งหนึ่งในช่วงทศวรรษ
2490 เมื่อโรงพิมพ์วัดเกาะเห็นว่าวัฒนธรรมการ
เขียนการอ่านร้อยแก้วในเมืองหลวงและ
ปริมณฑลแพร่หลายเป็นอย่างมากแล้ว จึงได้
ทดลองพิมพ์เรื่อง ปลาบู่ทองเป็นร้อยแก้วขึ้น
จำหน่ายบ้าง ปรากฏว่าตลาดท้องถิ่นต่าง
จังหวัดไม่ซื้อร้อยแก้วเรื่องนี้เท่าที่ควร จึงต้อง
หันกลับมาพิมพ์เป็นฉบับร้อยกรองอีกครั้ง¹²

⁶ สว่าง บัวทอง, สัมภาษณ์, 9 สิงหาคม 2547.

⁷ หนังสือที่พิมพ์จากโรงพิมพ์วัดเกาะเป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมมากในสมัยนั้น

⁸ สุรพงษ์ จันทรเกษมพงษ์, “หนังสือวัดเกาะ: การสืบทอดและปรับเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมในสังคมไทย พ.ศ. 2465-2475,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 38-39.

⁹ เอนก นาวิกมูล, *เที่ยวชมหนังสือเก่า*. (กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2541), หน้า 211-212.

¹⁰ ชลดา เรืองรักษลิขิต, “หนังสือประโลมโลกที่ขึ้นชื่อในสมัยรัชกาลที่ 5,” *วารสารอักษรศาสตร์*, 3: 92 (กรกฎาคม 2524): 92.

¹¹ เตือนใจ สินทะเกิด, “วรรณคดีชาวบ้านจากวัดเกาะ,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2520), หน้า 27.

¹² เอนก นาวิกมูล, *ตำนานห้างร้านสยาม*, (กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ, 2539), หน้า 35.

เมื่อพิจารณาขอบของการเขียน การพิมพ์ และการเสพวรรณกรรมในชุมชนบริเวณนี้ก็พบว่ามีบางประการคล้ายคลึงกับชนของวรรณกรรมภาคกลาง ดังเช่นหนังสือบูตจำนวนหนึ่งมีบทกลอนเชิญชวนและอวยพรผู้ที่อ่านเหมือนกับที่ปรากฏในปกหน้าและปกหลังของหนังสือวัดเกาะ¹³ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ขณะที่วรรณกรรมส่วนกลางแพร่กระจายลงมายังภาคใต้ นั้น การเสพและการสร้างสรรค์วรรณกรรมของภาคใต้ยังคงดำเนินไปในชนบทเดิมคือการจารและการสวดจากหนังสือบูต จนเมื่อวัฒนธรรมหนังสือพิมพ์ลงไปสู่ท้องถิ่น ท้องถิ่นจึงพยายามปรับตัวด้วยการทำให้กลายเป็นท้องถิ่นไปในที่สุด นั่นคือกลืนเนื้อหาของวรรณกรรมการพิมพ์แบบใหม่เข้าไปสู่วัฒนธรรมการสร้างและการเสพแบบดั้งเดิมของตน ทั้งด้วยการจารึกหนังสือวัดเกาะลงหนังสือบูต การใช้หนังสือวัดเกาะไปเป็นหนังสือสวด และการแสดงหนังตะลุงโดยอาศัยเรื่องราวจากหนังสือวัดเกาะ เป็นต้น กระบวนการทำให้หนังสือวัดเกาะกลายเป็นท้องถิ่นดังกล่าวนี้ เป็นช่องทางให้การแพร่กระจายของวรรณกรรมจากภาคกลางลงไปสู่ชาวนาชาวไร่มากยิ่งขึ้น “เพราะบรรดาศิลปินพื้นบ้าน เช่น นายหนังตะลุง มโนห์รา นักสวดมาลัย นำเอาวรรณกรรมนิทานจากภาคกลางเหล่านี้ไปร้องและไปเล่น”¹⁴

เมื่อเทคโนโลยีการพิมพ์เข้ามาถึงชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาในปี พ.ศ.2469¹⁵ หนังสือวัดเกาะก็ยังเป็นแนวทางให้โรงพิมพ์ในจังหวัดสงขลาจัดพิมพ์วรรณกรรมที่เขียนโดยคนท้องถิ่นขึ้นจำหน่ายบ้าง ดังปรากฏว่ามีหนังสือกลอนหนังตะลุง และกลอนนิราศแต่งโดยคนสงขลาและระโนดอยู่หลายสิบเล่มในห้องสมุดของเอนก นาวิกมูล¹⁶ ในห้องวรรณกรรมสถาบันทักษิณคดีศึกษา และห้องสมุดวัดมัชฌิมาวาสวรวิหาร จังหวัดสงขลา หนังสือเหล่านี้มีวิธีการพิมพ์ วิธีการออกแบบปก ตลอดจนคำโฆษณาเชิญชวนที่เห็นได้ชัดเจนถึงอิทธิพลของหนังสือโรงพิมพ์วัดเกาะ เมื่อพิจารณาจากจำนวนครั้ง จำนวนเล่ม และจำนวนตอนที่พิมพ์ เช่น บางเรื่องเขียนต่อเนื่องถึง 35 เล่มจบ ทั้งยังพิมพ์ซ้ำเป็นครั้งที่ 2-3 แสดงให้เห็นว่าวรรณกรรมของนักประพันธ์ในท้องถิ่นเหล่านี้ได้รับความนิยมจากผู้อ่านในท้องถิ่นสูงมาก

ปรากฏการณ์นี้ชี้ให้เห็นว่า ภายหลังจากที่วรรณกรรมภาคกลางเข้าไปแพร่หลายจนกระตุ้นการบริโภควรรณกรรมให้เกิดขึ้นขนาดใหญ่ในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา กระทั่งเมื่อเทคโนโลยีการพิมพ์เข้ามาสู่ท้องถิ่นตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2460 เป็นต้นมา การบริโภควรรณกรรมภาคกลางซึ่งเข้มข้นมาแล้วในหัวเวลายก่อนหน้านั้นก็กลายเป็นแรงบันดาลใจต่อ

¹³ ปราณี ขวัญแก้ว, “วรรณคดีชาวบ้านจาก ‘บูตดำ’ ตำบลร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร, 2517), หน้า 220.

¹⁴ อุดม หนูทอง, “วรรณกรรมภาคใต้: ความสัมพันธ์กับวรรณกรรมท้องถิ่นอื่น,” วรรณคดีท้องถิ่นพิจิตร, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), หน้า 86.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 86.

¹⁶ เอนก นาวิกมูล, เรื่องเดียวกัน.

การสร้างสรรคและการเสพผลงานของนักประพันธ์และคนในท้องถิ่นให้สูงขึ้นไปอีก ดังเช่น ฉิว ทิพย์วารี ศิลปินและกวีพื้นบ้านคนสำคัญคนหนึ่งของจังหวัดสงขลาได้เล่าถึงอิทธิพลนี้ว่า ความชอบในการแต่งบทกลอนของเขานั้นถูกปลุกฝังมาจากการอ่านหนังสือ เช่น พระอภัยมณี ลักษณะวงศ์ นิราศเดือน สุภาสิตสอนหญิง นิราศภูเขาทอง ให้ผู้ใหญ่ฟังจนสร้างความรู้สึกรักชอบและประทับใจในบทกลอนทำให้ซึมซับเข้าไปอยู่ในความทรงจำ ประสมประสานกับความรักความชอบในความงามของกาพย์กลอนท้องถิ่นที่ได้ฟังอยู่เนือง ๆ มาแล้วแต่เดิม ทั้งผลงานของกวีท้องถิ่น และกลอนนิยายหนังตะลุง ทำให้เขาคิดสร้างสรรค์ผลงานวรรณกรรมหนังตะลุง และวรรณกรรมนิราศของตนเองขึ้นมาบ้าง¹⁷

กล่าวได้ว่าพัฒนาการด้านเทคโนโลยีการพิมพ์ และความแพร่หลายของการเสพวรรณกรรมของภาคใต้ในหัวเวลายี้กระดับให้การสร้างสรรค์วรรณกรรมในระยะนี้กลายเป็น “อาชีวะ” ได้เลยทีเดียว นักประพันธ์หลายท่านซึ่งมีชื่อเสียงยาวนานตั้งแต่ทศวรรษ 2470-2500 เช่น แดง สุวรรณบัณฑิต (แดง นักปราชญ์) และเสื่อ ชำนาญภักดี (เสื่อ ดอนคัน) สามารถดำรงชีพอยู่ได้ด้วยการเขียนเพียงอย่างเดียว นักประพันธ์คนอื่น ๆ แม้จะมีอาชีวะอื่นเป็นหลัก

เช่น ทำนา ค้าขาย หรือรับราชการครู แต่เมื่อประสบวิกฤติจากงานอาชีพหลัก หลายคนก็หันมาหาการประพันธ์อย่างจริงจังเพื่อหารายได้เลี้ยงตัวเองและครอบครัว¹⁸

นอกจากนั้น ความนิยมในการเสพและสร้างวรรณกรรมในภาคใต้หัวเวลายี้ ยังทำให้โรงพิมพ์วัดเกาะสนใจที่จะตีพิมพ์งานของนักเขียนภาคใต้เพื่อส่งกลับไปขายในภาคใต้อีกด้วย โดยในช่วงต้นทศวรรษ 2500 จ.ศรีอักษกรกุล ผู้เขียนนิราศสงขลา และนิยายคำกลอนหลายเรื่องได้รับการติดต่อจากโรงพิมพ์วัดเกาะซึ่งงานเขียนไปตีพิมพ์ นิยายคำกลอนเรื่องนี้ไม่เป็นกลอนจักร ๆ วงศ์ ๆ แบบเดิม แต่ผูกเป็นนิยายรักขึ้นมาจากเหตุการณ์และตัวละครร่วมสมัย (ในลักษณะเดียวกับเนื้อหาในวรรณกรรมร้อยแก้วของภาคกลาง) โดยยังคงเขียนในรูปแบบคำกลอนเพื่อให้สอดคล้องกับความนิยมของผู้เสพท้องถิ่น¹⁹ คำกลอนเล่มนี้จึงอาจเรียกได้ว่าเป็น “นิยายคำกลอน” ที่ไม่เพียงแสดงให้เห็นความก้าวหน้าของนักเขียนในภูมิภาคภาคใต้ที่ตระหนักถึงความสำคัญของ “การทำให้เป็นท้องถิ่น” เท่านั้น แต่ยังเป็นการเตรียมความพร้อมสร้างความคุ้นเคย หรือชักนำผู้อ่านในชนบทภาคใต้เข้าสู่ “เนื้อหาใหม่” ของวรรณกรรมที่เขียนขึ้นโดยนักเขียนท้องถิ่นอีกด้วย

ผู้ประพันธ์

¹⁷ ฉิว ทิพย์วารี, รวมนิราศของฉิว ทิพย์วารี นักกลอนชาวบ้านแห่งทุ่งกระแสนินทร์ (สงขลา: สถาบันราชภัฏสงขลา, 2541, ที่ระลึกในงานวัฒนธรรมสัมพันธ์ 41 วันที่ 10-16 สิงหาคม 2541), หน้า 6-7.

¹⁸ ชัย จันรอดภัย, นิราศพ้อหม้าย (สงขลา: โรงพิมพ์สมบุญ, 2494), หน้า 1-2.

¹⁹ จ. ศรีอักษกรกุล, นิราศสงขลา คราวไปอบรมวิชาหัตถศึกษา ปี 2504, (ม.ป.ท., 2504), หน้า 2.

เอกสารอ้างอิง

- คล้าย จันทพันธ์. 2479. “เพลงกล่อมเด็ก”, ใน **พัทลุงวิทยา: หนังสือที่ระลึกงานปีใหม่จังหวัดพัทลุง** (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานปีใหม่จังหวัดพัทลุง วันที่ 5-7 เมษายน 2479).
พัทลุง: ม.ป.ท.
- ฉิว ทิพย์วารี. 2541. **รวมนิราศของฉิว ทิพย์วารี นักกลอนชาวบ้านแห่งทุ่งกระแสนินทร์**. สงขลา: สถาบันราชภัฏสงขลา. ที่ระลึกในงานวัฒนธรรมสัมพันธ์ 41 วันที่ 10-16 สิงหาคม 2541.
- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. 2524. “หนังสือประโลมโลกที่ขึ้นชื่อในสมัยรัชกาลที่ 5,” **วารสารอักษรศาสตร์**, 3 : 92 (กรกฎาคม): 92-112.
- ตรีศิลป์ บุญขจร. 2547. **กลอนสวดภาคกลาง**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เตือนใจ สินทะเกิด. 2520. “**วรรณคดีชาวบ้านจากวัดเกาะ**” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร.
- ปราณี ขวัญแก้ว. 2517. **วรรณคดีชาวบ้านจาก ‘บุตดำ’ ตำบลร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช**. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร.
- พิเชฐ แสงทอง. 2556. **วรรณกรรมท้องถิ่นเชิงวิเคราะห์**. กรุงเทพฯ: ผจญภัย.
- พิเชฐ แสงทอง. 2553. **วัฒนธรรมนิราศในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา (ทศวรรษ 2420-2500)**.
เมืองโบราณ, 36: 4 (ตุลาคม-ธันวาคม): 84-96.
- วินัย สุกใส. 2545. **ศึกษาลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ในวรรณกรรมภาคใต้ในยุคการพิมพ์** วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ.
- สว่าง บัวทอง. 2547. สัมภาษณ์, 12 สิงหาคม.
- สุรพงษ์ จันทร์เกษมพงษ์. 2547. **หนังสือวัดเกาะ : การสืบทอดและปรับเปลี่ยนทัศนคติและค่านิยมในสังคมไทย พ.ศ.2465-2475** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เอนก นาวิกมูล. 2541. **เที่ยวชมหนังสือเก่า**. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.
- อุดม หนูทอง. 2542. “**วรรณกรรมภาคใต้: ความสัมพันธ์กับวรรณกรรมท้องถิ่นอื่น**,” **วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เอนก นาวิกมูล. 2539. **ตำนานห้างร้านสยาม**. กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ.